

M-1493 B.B.

75107

V.N. Karazin Kharkiv National University

00656232

4

Зрительная память

M-1493-B.B.

75107

Х. Майстренко

В ВОГНІ І КРОВІ

(Сілуети війни).

Збірник III.

ПРОВЕРЕНО
КИЇВ 1943

ПРОВЕРЕНО
КИЇВ 1943

Видання
Т-ва „Час“
у Києві.

1918

Друкарня
Т-ва „ЧАС“
у Києві.

Презеровано
КИЇВ 1934

923

І сміх—і гріх.

В-осени, коли стрункі, білокорі берези, розпорошені по косогорах Карпат, одяглись в щире золото; коли рожаїсті буки гаряче почервоніли, нагадуючи на темно-зеленому тлі соснових зарослів, засвічені смолоскипи,—старий гуцул Ванцьо Токарук прийшов на власну землю, на косогір рідної гори, щоб повіситись. Так таки: зашморгнуть шию налігачем, видертись на першого-ліпшого бука і почепитись на гілляці.

До такого кінця, до наміру силоміць вкоротить собі ыку, старий Ванцьо прийшов не зразу, а повагом, довго міркуючи над своєю долею, зо всіх боків підходячи до свого становища. Скільки не бивсь, як не митикував, виходило одно: куди не кинь—то й клин. Уривок, петелька, бук,—иншої ради не було.

Рухаючись по рідному косогорі—вибіраючи гілляку, де-б найкраще зачепитись, старий Ванцьо в останнє полинув, шибнув думками назад, оглянувся на той життєвий шлях, що привів його нині на косогір, з налігачем в руці.

Мав старий трьох синів, поженив їх, думав віку дожить за їхніми дужими спинами, як у Бога за дверима. Але золоті мрії, рожеві сподіванки зникли, розвіялись порохом. Всіх трьох синів покликано на війну, поставлено в ряди активних вояків,—в шанцях всі три й полягли, як батогом ляснуть. Живуть нині в халупі Ванця три невістки з численними, дрібними дітьми — онуками старого. Ротів багацько, а їсти—Біг дасть.

Колись, ще перед тим, як чужоземне військо мало вступити в Карпати, Ванцьо мав трохи пшениці на стеблі, грядок зо-три бараболі, мав штирі корівки і буйно зелену траву на цім самім косогорі, де він зараз ходить. Було та сплигло. Чужоземне військо витолочило, збило пшеницю, лавами посуваючись в глибінь Карпатів. За лавами піхотинців надійшли трени: од бараболі не лишилось навіть бадилля; трьох корівок забрали силоміць: реквізували. Правда, дали скількось там паперових грошей, але що з них? В ночі, після реквізиції, в халупу крізь вікно вшелевкалися якісь три салдати, наскіпались на старого з ножами й забрали всі гроші.

Як доля, мов серце в грудіх, зосталась на господарстві у Ванця єдина корівка. Хвала Господеві, вона не загине з голоду: на косогорі стоїть оборіг доброго сіна, скошеного й складеного старими руками Ванця. Онуки матимуть хоч молочко. Всі три невістки... голод примусив їх добувати хліб розпустою з чужоземцями. Йому-ж,

старому Ванцеві, німічному й нікчемному, соромом і наругою поточеному, більше немає на землі місця...

Зненацька Ванцьо почув тупотіння коней, гомін людей. Прокинувся із задуми, оглянувся. Вирівнявшись в довгу смугу, з долини видирались на його косогір і їхали просто до оборогу сіна кінні салдати—чужоземці в мохнастих шапках. Ванцьо відразу зрозумів, серцем відчув, що його оборогові сіна приходить край, що єдина корівка його повинна буде здохнути, онуки зостануться без молока і вищезнуть, як в осени мухи...

Ванцьо раптом і цілком відкинув думку про власну смерть,—він ще встигнє вкоротити собі віку, поспіє з козами на торг. Онуки, дрібні янголятка—сєь кого необхідно рятувати насамперед.

— Гей, панове! Схаменіться, не руште! То сіно мое.. решта!

Чужоземні салдати, ніяк не сподіваючись стрінути тут людину, в першу хвилину оторопіли, а потім зареготались.

— Ну, і пусть тебѣ остается „решта“. А сѣно мы заберемь—нада.

Шпарко і моторно салдати розбірали оборіг, в'язали сіно на в'язки і вантажили на коні, приторочуючи до сідел. У Ванця охолело серце, одчай опанував душу. Кинувся до в'язок, почав торсати їх, стягати з коней, розсемикувать.

— Не трогай... уходи, старий песь!

І бачучи, що Ванцьо ще таки силкується розв'язати в'язку, один з салдатів підбіг і так затопив його кулаком в обличчя, що старий упав.

Коли Ванцьо прийшов до тями, очумався і підвівсь з землі, од оборота жовтіло на землі тільки місце. Кінні салдати-чужоземці в мохнастих шапках з'їздили в долину, обвантажені в'язками його сіна, немов великими вінками. На долині коні пішли підтюпцем.

Ванцьо поклав собі не одставати од вершників, побіг навздогін. Немов крізь чад, він чув, що дихать йому важко, що груди його рвуться на шматки, горять, а серце кидається так сильно, як підстрелений птах. Перед очима вже були не вершники—жовтогогарячі плями, божевільний танок якихсь огнених хвостиків.

Ванцьо біг і, час од часу, показуючи наперед, де кінні салдати-чужоземці везли пограбоване у нього сіно, дико викрикував:

— Решту забрали!

В селі, обіч дороги, котрою їхали чужоземці-салдати, стояв їхній начальник—високий, сивий, кремезний генерал, схожий на апостола і євангелиста Матвія. Він спинив Ванця, уважливо почав розпитувати, як і що? Здавалось, генерал цілком перенявся його нещастям. Показуючи на сіно, Ванцьо знову викрикнув:

— Решту забрали!

В цей викрик Ванцьо вложив весь свій одчай, всю душу, весь біль і горе. Хто-хто, а цей великий пан оборонить од кривди,—подумав Ванцьо. Так йому здалося.

Але генерал весь якось затіпавсь, очі приплющились, щоки розтяглись: він голосно зареготався.

— Какъ? Решта? У насъ называється сѣно, а по вашему—решта? Интересно. Ха-ха-ха!

І генерал, заливаючись реготом, швиденько рушив у двір, до штабу, щоб розказати ад'ютантові нову сміховину про чудернацьку гуцульську назву сіна.

„Погасла лампада“.

Про „чудного“ уніятського попа, руського ксьондза, мовляв,—напів—божевільного аскета, чи релігійного фанатика, я довідався зразу, як наш перев'язочний відділ став у селі З., на Карпатах. В одно вухо чутка ввійшла, а в друге вийшла, бо не тільки „чудний“ піп,—нема, здається, на всім світі вже такого з'явища, такого дива, щоб могло здивувати, опекти душу, вивести з рівноваги серце людини, що третій рік перебував на фронті, в морі вогню і крові. Людини, якою став я. Бої, коли вся земля стає рухливою драговиною, ходором ходить, тремтить і корчиться од нечислимих знарядів; жовтогарячі відлиски вогню, що разом обіймає величезні займища, цілі села, містечка й міста, сягаючи червоними язиками до неба; одурілі від звірячого переляку люде, настільки далекі від образу Божого, як небо від землі... Е, „чудний“ попе, сунься набік, ти дрібний для сучасного моменту, зовсім не цікавий!

Карпати надзвичайно гарні, милують око. Більші й менші, стрімчасті й похилі, своєрідно

окреслені гори простяглися вздовж і вшир, праворуч і ліворуч; в їх на „фронті“ і в „тилу“. В залежності від соняшного освітлення, гори міняються, грають барвами. Буває, мліють вони і беруться тремтючим присмерком; минула хвиля—вже одсвічують ясно-рожевими колірами. Часто й густо починають куритись: ніжно-легкий, як павутина, схоплюється димок на їхніх лонах, бгається в кільця, в рясні кучері хмелю, і так плине до блакитного неба. Тоді гори нагадують святі вівтарі, величні престоли, запалені на хвалу Богу. Хочеться впасти на коліна, в екстазі, в мольбі—підняти догори руки:

— Доки, о Господи?!

Стій, десь стріпне вітер незримим крилом. Вже розібгались кучеряві кільця кадильного диму, білим, прозорим серпанком стелеться пара по узбіччях гір, наповнює собою долини, вирівнює провалля, бескеди. Ціле молошне море! На безбережнім поверсі молока вимальовуються контури гір, немов чорні лебеді плавають зграями, немов стоять спасенні маяки.

Иноді спалахує золоте вогнище на першій-ліпшій маківці гори. Гуцули запалили ватру? Ні, соняшний промінь з-за другої маківки жадливо, вустами палкого коханця, принав там гарячим поцілунком. А ватра гуцульська погасла давно, як занімала їхня-ж трембіта на полонинах. Минулося. По гуцульських оселях лишилось жіноцтво, дрібні діти і жовнуваті діди, — безкористний людсь-

кий матеріал, од якого тільки й могла одріктись сучасна малоперебірлива війна.

Не раз і не два вже був я на гірських верховинах. Чим вища гора, тим краще краєвид. Стоїш, дивишся на хвилястий ландшафт, на безладний хаос бурунів-гір, а в творчих центрах голови, збуджена фантазією, починає зав'язуватись, виникать, творитись легенда

Чим вища гора, тим краще краєвид. Зрозуміло, чому душу мою завжди поривало наперед, до найвищої верховини. Але... там сиділи австро-германці, з шанців їхніх раз-у-раз летів у наш бік свинець в мельхіорових колушках, виводячи свій характерний, тупо-одрубчастий згук: „вж-ж-і“! Словом, поглядаючи на найвищу верховину, я почував себе нарівні з беззубою бабою перед черствою шкоринкою:

— Кортить бабу шкоринка, та не вкусить.

Одного разу на долині, де розташувався наш перев'язочний відділ, заколивалася сталєва щотина багнетів. Механічно одбиваючи ритм ходи, мовчки посувалось військо в напрямі до найвищої верховини. Сонце перебігало з багнету на багнет, на кождім вістрі дробилось, розсипалось, бризкало дрібними скалочками, блискало, мигтіло, гралось, пустувало. Обличчя салдатів були застигли,— ні єдиної усмішки не запримітило, не викликало на них животворяще, радісне сонце.

В ночі бились. Австро-германці оборонялись уперто, залято; майже ніхто з них не побачив ранку: всі полягли трупом. Найвища верховина опинилась у наших руках.

Раним-рано дрянався я на найвищу верховину. Одвикнувши дивуватись, я тільки уявляв собі яскраво рясний, гарячий гряд свинцю в мельхіорових кожухах з австро-германських шанців і ті труднощі, яких зазнали, перемогли салдати, поступаючи темної ночі під цим грядом до найвищої верховини—справжнього орлячого гнізда. Камінь. Круто. Слизько. Кілька разів обривалось каміння, сковзалась нога, я летів на низ, безпорадно хапавсь руками за перший-ліпший предмет, зриваючи нігті.

Трохи полегшало, як досяг соснових зарослів. Принаймні, було за віщо держатись, балансуючи над прірвами, бескедами. Отже, лиха, нещаслива година стерегла мене. Високо над долиною, де прудкокрилі хмарки, позолочені сонцем, зупиняються одпочити на матернім лоні гори,—обминаючи різкий виступ скелі, я знову згубив рівновагу...

— На крилах візьмуть тебе, і не діткнешся ногою об камінь.

Сухорлява, обтіпана постать придержала мене за рукав. Мара, чи сірий камінь одколовсь од скелі, ожив і обізвався до мене словами дев'ятого псалма? Псалом... видима річ, тільки „чудний“ уніяський піп міг опинитись тут і

заговорити такою мовою,—майнула в голові здогадка швидче, ніж блискавиця.

— Спасибі-за поміч. Ви—пан-отець?

— Вгадали. Він... він самий. Не забились?

— Ваша молитва охоронила мене.

На мене дивились глибокі, але мутні очі. Давним-давно голений, вид пан-отця нагадував шмат шорсткої-салдацької шинелі; лахміття ветходавньої сутани і шкурятяні ходаки на босу ногу—було все убрання пан-отця.

— Гірко помиляєтесь, пан-родію. Молитва старого пан-отця не має більше сили, не доходить до Бога, одколи погасла негасима лампада.

— Яка лампада?

— Бачите село на долині? Там сорок і сім років сидів я на нарахвії. Скоїлась війна: турбували мою старість наші, шарпали—ваші. Од плебанії лишилась куна сміття, всі убогі достатки душпастиря попливли... попливли... Лизень зливав! Одначе, то все нічого, все байдуже, коли-б вогонь негасимої світився досі.

Пан-отець зітхнув, шорстке обличчя скривилось—на нім визначилась важка скорбота.

— Там таки, в селі, в каплиці палала лампада,—передихнувши, почав пан-отець.—Старі й малі, з молитвою на устах, текли сюди раз-у-раз, як до джерела живої, цілющої води. І Господь щедрою десницею благословляв село. На полонинах викохувалися отари овець; череда за чередою, прикрашена піснею трембіти, ходила скотина—

добро селянське. В кожній халупі, на всякім току, по оборах і погребях, були значні достатки. Мужчини виглядали, як соколи, маком цвіло жіноцтво.

Пан-отець знову зітхнув, поник головою.

— Повірите, пан-родію, соромно і страшно хвалитись: селяне, парохвіяне мої, забули, занедбали, запакували цілюще і живуще джерело, як настала війна. Лампада погасла. Кільце, що в'язало людей з Богом, розімкнулось... Спостережливим, уважливим оком придивіться тепер до села. Там розпуста... погані хвороби панують... злидні пишуть... Повна моральна, національна й матеріальна руйнація... Кров'ю окипіле серце поніс я на гори, пішов стоканятись по натрах: старий пан-отець не здолав витримати такої ганьби, наруги на заході свого віку, кинув село, кинув могилу Зоречки—найдорожчої дитини, обтрисив порох з ніг своїх... Е, що там довго розводитись, лампада погасла!

Слухайте далі „чудного“ попа ставало важко.

— Може, підемо?—показав я на гору.

— Охоче.

На найвищій верховині, в шанцях і обіч, лежали купи трупів, чорніли плями загусклої людської крові. Остороць лежав закрівавлений труп чоловіка середнього віку, очевидно винесений з місця січі рідною рукою. Як лоза, як риба в'яла, хилилась над ним жіноча постать, поби-

валась, ридала. До неї прожогом кинувсь „чудний“ піп.

— А, ридаєш?.. Господня кара, кара, говорю, Господева!.. І кінця їй не буде... Так, так!.. Невгасима лампада погасла.

Заплакана, скорботна постать жінки випросталась і тихо-болісно, скоріше сама до себе, на власні свої мислі, прорікла:

— Погасла, пан-отче, святу правду кажете... І ніхто, ніхто вже не засвітить її во-віки!..

Вона пильно, глибоко-уважно, майже безрозсудно, дивилась на трупа і, на зразок побірників католицької віри, била себе рукою проти серця.

Кров'ю забризкані папірчики.

Службові обов'язки, визначені червоним хрестом на лівій руці повище ліктя, змушують мене раз-у-раз бути на позиції. А надто після кожного гарячого бою, після всякої шаленої січі, коли доля, — ця зрадлива, задріпана повія, — надумає підлеститись до нас і подарує нам перемогу; коли лави ворожого війська здрігуються, мішаються, починають відступати і лишають позад себе поле, густо помережене крівавим трупом, тяжко пораненими вояками, — тоді немає для мене іншого місця, як тільки на „браннім полі“, на полі прокляття і сліз.

Санітари слухають мене, як співак — дирижерської палички. Але даліше черствого формалізму в своїй роботі вони не йдуть. Тут і моя власть і їхня воля однаково безсилі, однаково паралізуються тими своєрідними психічно-моральними властивостями війни, яких людський розум збагнуть не може.

Кажу так, упевнений спостереженнями не над самими тільки салдатами. Завжди так буває,

що ледве затихне бій, вшухнуть останні поодинокі вибухи шрапнелі, пущені з ворожого табору навмання, в конвульсіях подоланого завзяття,— на „браннім полі“ починають з'являтися цивільні постаті, місцеві селяне, немов з землі лізуть.

Справді, що вони таки лізуть з землі, з спеціальних ям, куди ховалися од куль під час баталії. Але це не на поміч поспішає людина до людини,—цивільні постаті мерщій розпорозуються по шанцях, пізнають і відшукують всякі дріб'язки домашнього вжитку, позичені у них тоді, як будувались шанці. Словом, звертають увагу наречі посліднього сорту. А кров, а сльози, а скрики, а муки... Цивільні постаті проходять осторонь од крові, од сліз, од криків і мук, як деревляні, зпантеличені, прибиті, розчавлені чимсь, далеко більшим над їхній жаль, над їхній розум. Ще б пак!.. Дійсність так зле поглумилась над спокоєвими цінностями, ідеями-зорями, в які бірувала і до яких прямувала у своєму житті людина, так залила за шкуру сала.

Ще-б пак!

Я ніколи не тішив себе надією зрозуміти війну. Зрозуміть зо всіма її деталями, всіма мотивами етики і психики. Не здійснима і марна подібна надія. Але я силкуюсь хоч краплю—цятую наблизитись до неї, уяснити хоч де що з кривавої змажки. Кепський той козак, що не мріє про гетьманську булаву!

Працюючи на кривавім полі, найсамперед приглядаюсь до найменших дріб'язків, пам'ятаючи, що з дрібних одиниць і складається велике ціле. Приглядаючись, я бачив на кількох трупах залізні бляшки—амулети з арабськими ієрогліфами. Ясно і певно: тільки силоміць зіпхнутий в безодню буде хапатись навіть за соломинку, жаліючи кинуть світ білий. В даннім разі ролю соломинок відогравали амулети...

Знаходив гроші срібні й мідні, сковані до купи силою удару кулі об бік салдатів. Дуже хотілось спитать салдатів про ті пекельні муки, що при цьому вони витерплювали, але салдати не дожидались мого питання: помірали...

Бачив портрети женщин на грудях вояків. Поцілювши в портрети, кулі пронизували разом з ними і живі груди, що їх пригріли...

Не буду перелічувати далі тієї красномовної всякої всячини, що не минула мого ока, мого догляду на кривавім полі. Але на одній речі спинюсь довше. Спинюсь на уривках листа, чи щоденника — гаразд розібрать не можна. Знайшов я їх в Карпатах, на горі, на вартовій заслоні. Австрійські знаряди розбили землянку, пошматували п'ятьох наших офіцерів, що в ній жили. З землі, кров'ю забризкані, я позбирав папірчики...

...
без угави й перестану.

... як день-так ніч,
Коли б вискочив якійсь

Український інститут
МАРШОВИЙ ЦЕНТРАЛ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
МАРШОВИЙ ЦЕНТРАЛ

00021

Хома неймовірний, він легко може перевірити мої слова. В першій військовій канцелярії йому покажуть наказ арміям південно-західного фронту, 12 вересня 1915 р., № 1212,—цим документом офіційально стверджено, що з одного тільки київського офіцерського економічного товариства впродовж тільки п'ятнадцяти днів військом забрано 3058 пляшок всяких міцних напоїв і, на додачу—три ящики церковного вина.

Осьдечки вона, тверезість!

Але наш полк стояв в справжнім тверезім селі. Головного привідці, побірника тверезости—уїнятського попа — бачить не довелось: він змандрував до Угорщини разом з мад'ярами—вояками, що наживали п'ятами з Карпатів, принаймні з перших їхніх країв, під могутнім натиском російського війська. Одначе зерно тверезости, посіяне попом в душах паравіян, вкорінилось добре. Остільки вкорінилось, що в кожній халупі, можна знайти писану протип'ятицьку присягу, як святиню.

Я не боюсь ніякого Хоми неймовірного: офіцерові мусять вірити на слово. Отже не для ствердження своїх слів, а виключно для повности малюнку, як показчик невибагливості і темноти душі гуцульського селянина, як зразок тих примітивних, майже нікчемних засобів, перед котрими клякне і дозволяє убрати себе в шори кожний гуцул—виписую зміст протип'ятицької присяги.

„Ото прийшов-есь в дім Божий, щоби
„ тут, перед святим престолом небесного
„ царя, відречися п'яцтва, а особливо
„ пиття горілки, гараку, руму, лікерів,
„ розолісу, есенції і всего того, що із
„ них виробляється, або ними заправ-
„ ляється, і обіцяти держати мірність в
„ питтю вина, пива, меду і тим подіб-
„ них опьяняючих напоїв, щоби тим
„ своїм добровільним приреченням за-
„ служити собі милість і любов Божу.
„ Але пам'ятай, що Дух святий“

. сим і тим боком підходив до
неї, умовляв, просив, улещав. Ніт і ніт; як кре-
міні! Захожувався підпоїти,—попова наука муром
вставала проміж нас. Руками й ногами одби-
вається. Не знаю, чи оця сама упертість карпат-
ської красуні, чи воєнна зголоднілість на жіноц-
тво, чи безоглядне п'яцтво, але я дужче й дужче
почав розпалатись, немов справжній закоханий.
І, як закоханий, дозволяв собі всякі дурниці. На-
приклад, мені подобалась її простодушно-щира,
співуча розмова,—аби примусити її заговорити, я
раз-у-раз, до речі й не до речі, питаю:

— Ну, скажи ж, скажи, як звешся, моя чор-
нобрива?

Осміхалась, блискала рівними, білими, дріб-
ними зубами, і одказувала—співала:

— Настуня Остапук.

— Дівчина, чи повінчана?

— Шлюбна дружина...

Одповідаючи, граціозно схиляла голову на бік, а погляд був такий глибокий, такий милий, такий теплий, що здавалось—після літньої спеки потрапив кудись у холодок.

Що-дня приходила, залюбки обідала у мене, — тільки й по тому. Ні, брешу: Настуня ще раяла кинуть піятику, хвалилась-здрігалась, що на селі люде пухнуть з голоду, ніхто не має ні крихти хліба, ні дрібка соли... Яке мені діло до всього того, — хочу горілки, п'яного чалу, пісень і жінщини... Настуні хочу, золо.

. офіцерські погони, товариство. На радощах начастувались, як і личить нововитвореним офіцерам! Пам'ятаю потім—ясно освітлені покої, тиждень якогось підмальованого безсоромного жіноцтва... Днів за чотирі, саме перед виїздом на фронт, я мусів звернутись до лікаря...

Нині я кинув, занехав усе, начхав мені на пораду лікарів, на систематичні ліки, на всяку всячину: минулу, сучасну і майбутню. Чарка і Настуня,—інші бажання, інші інтереси к бісу!

Випитав у Настуні, що чоловік її на війні,—того-ж самого тижня покликали, як вони побрались. Як на мене, то туди йому й дорога. Справді, чи таки ж гідний якийсь там гевал-гуцул зрозуміти, що в Настуні — шовкові коси? Що в неї спідня губа повніща верхньої і нагадує стиглу

ягоду? Що рівному тонкому станові її позаздрила-б перша—ліпша панночка? Що . . . що я ніяк не здолаю

. просто затопив кулаком в обличчя і, опритомнілу, повалив силоміць. Моя! А вступ до халупи унеможливив заздалегідь, поставивши деньщика на варті...

Забризкані кров'ю папірчики на цім кінчаються. Але не кінчилась лиха година Настуні Осташук. Навпаки—від цього вона тільки розпочалась.

Я відшукав потрібну мені халупу. Нагадуючи гарну, одначе завчасу скошену, прив'ялу, ов'яну подихом смерті, квітку, лежала Настуня на ліжку заражена поганою хворобою. Обережно, здалека заходячи, я поставив кілька запитань відносно її візиту до офіцера. Настуня захвилювалась:

— Чого ходила? Чи кохала?—питаєте. Ох, не кохала! Я їсти хотіла, хліба треба було! Чуєте—хліба, щоденного насущника я не мала. Ось через віщо ходила, ось через віщо занастила душу свою, занаскудила тіло і зрадила мого коханого, мого вірного сокола—мужа.

Я розповів, яка доля судилась офіцерові. Настуня раптом підвелась на ліжку, безтямно, широкими очима зиркнула на мене. Потім якось вся погасла, скулилась і тихо-тихо прорікла:

— Прости йому, Боже.

В о г н і.

„А впереди все таки...
все таки огни!“

В. Короленко.

Наперед нас світив блискучий вогонь. То не висока ідея горіла провідним вогнем,—світив прожектор з-за австрійських шанців. Немов довжелезні вуси, од прожектора гналась далеко в темряву ночі ясно-сива смуга світла, порпалась в чорній гущі мороку, нишпорила по всіх щілочках і закапелках, танцювала, моргала. Зауряд-лікарь Ромашка довго дивився туди-де світив прожектор, довго і пильно стежив за моторною працею довжелезного ясно-сивого вуса, нарешті не витерпів—обізвався:—„А впереди все таки... все таки огни!“—і зареготався голосно.

Зауряд-лікарь Ромашка—це одрізана скибка од суцільного гурту інших байдужих лікарів перев'язочного відділу. Молодий, жвавий, непосидящий, він любить працю, любить рух, любить сміх. Ні один з поранених не минув перев'язочного відділу без його допомоги, або теплого слова. А з ротою санітарів-ношарів він давним-давно

за-панібрата: знає не тільки кожного салдата на ймення, а й те—хто коло чого ходив дома, скільки має сем'ї, які у всякого достатки.

— Охота вам!—зважувались інші лікарі картати Ромашку, щоб охолодити вогонь його цікавості до салдатів.

— Охота, та ще й велика. Без приязні і любови черствіє серце й вивітрюється душа, як піскувата пустеля. Ось воно що, колеги!

Одказував і реготався.

Траплялось, як не було роботи біля поранених, коли-інші лікарі по заведеному звичаю спали, або просто „правили лодаря“, лежучи на боці на своїх ліжках, Ромашка брав прикази по фронті і примошугавсь до столу. Захоплювався страшенно, особливо приказами, де з тієї чи іншої причини наводились довжелезні списки всіляких призвіщ.

— Призвіща, люди добрі, такі трапляються, що просто облигатись хочеться, немов після медяника,—совався на місці Ромашка.

— Наприклад?

— Скажемо: Цімціус... Оригінально! Вимовіть і прислухайтесь до слова: все призвіще виткано з гарячих цілунків.

Що вечора, як в будень, так і в свято, чи грали на небі зорі ясні, чи негода панувала на-дворі,—Ромашка справно писав листа. Що саме він писав, ніхто того не відав. Але під час писання його вид палахкотів таким натхненням, а

з очей лилася така велика ласка, така тонка ніжність, така гаряча любов, що ставало заздро. Всі листи завжди посилались на одну адресу: „Київ, Лелі Маї“.

Перед австрійським прожектором Ромашку поставила його добра воля, тая-ж таки його рухлива, непосидяща вдача. Здавалось би, було од чого смертельно стомитись Ромашці: весь день одбувався гарячий бій між передовими лавами війська—брали поганенький фольварок; весь день поранені плавом пливли до перев'язочного відділу; весь день без одпочинку Ромашка подавав пораненим медичну допомогу, подавав в надзвичайних умовах.

Дбаючи про найкращу організацію медичної допомоги пораненим, перев'язочний відділ наблизився майже до позиції, розташувався в селі, що межувало безпосередньо з окопами. Велику небезпеку цього місця могла виправдити тільки та висока мета, що привела сюди людей з червоними хрестами на лівих руках—ознакою любови й милосердя. Ледве підхопилось на небо сонце, ворожі аероплани запримітили перев'язочний відділ, звернули на нього увагу своєї артилерії. Це був „судний день“, життя кожного висіло на волосинці. В таких умовинах Ромашка весь день без одпочинку пеклувався біля поранених, упадав коло німечних людей як лікар, як брат, як милосердна людина. І на устах його весь день грала привітно—весела усмішка.

Ввечері Ромашка мав право не на коротеньку передишку, впродовж якої встиг написати чергового листа до Лелі Маї,—він заслуговував одпочинку на цілу ніч. Але рухлива, непосидяща вдача одкинула заслужене право.

Од шанців, з густої темряви ночі зправа й зліва від села, виринав і бив нас по нервах тисячустий шум: стогнали, хрипіли, благали поранені, дожидаючи помочі. Ті поранені, що, по умовинах бою, не могли бути позбірані в-день. Рота санітарів — ношарів перев'язочного відділу, на чолі зо мною, покладаючись на захисток сприятливої темряви ночі, мала вже рушити туди, звідкіль долітали стогін, хрип, благання, коли несподівано з'явивсь Ромашка.

— Голубчики, я тако-ж іду. Матері його ковінька, то тільки попам дані руки, щоб складать їх на товстому череві в „праздности і ліности“. А я не піп—лікарь.

І зареготався.

Огонь австрійського прожектора спалахнув, як ми вже були за селом, на полі. Спочатку ясно-сива смуга світла, схожа на довжелезні вуси, нишпоріла десь збоку, десь далеко, осторонь од нас. Ромашка довго дивився туди, де світив прожектор, довго і пильно стежив за моторною працею довжелезного ясно-сивого вуса. І, межі сміхом, цитував Короленка: „А впереди все таки... все таки огни!“

Нарешті, ясно сива смуга світла нервово тріпнулась, звелась—і впала як раз на наші голови. Схоже було, немов величезний спрут злапав свою жертву, охопив страшними берками мацками і завмер у сторожкій позі, доки настане відповідний момент, щоб припасти до живого організму, смокчучи гарячу кров. Коло нас ні долинки—ні могилки, ні кущів—ні деревця: рівне поле.

— Ляжем?—спинився я.

— А поранені? Вони кров'ю зійшли, нас дожидаючи,—обіззавсь рішучо Ромашка.

Ми побігли.

Кидаячись в ясно-сивих мацках спрута—прожектора, я почував, що ноги мої прикипають до землі, що якась велика байдужість опановує всю мою істоту більше й більше. Ромашка мене трохи випередив.

Нараз, вповодж ясно-сивої смуги світла, звідтіль, з-за австрійських шанців, шибнув характерний не то шум, не то свист. Згук льоту польової шрапнелі... Хтось скрикнув, на когось я спіткнувся, полетів стовбула...

Ранком, спеціальним ординарцем, ми одіслали на пошту чергового листа на адресу Лелі Маї, що написав Ромашка з вечора. Бідна Леля Майя! Крім цього, інших чергових листів од Ромашки вона вже не дістане во-віки.

Надумане десь в тилу, далеко від нервового лопотіння рушниць і кулеметів, од важкого стогону гармат, обмірковане й виважене холодним розумом в спокійних кабінетах,—перекотилось на фронт. Воно було велике по своїй меті і криваве в своїй акції.

Инакше кажучи, „майський“ прорив 1916 року з думки став ділом.

Підкрадаючись темної ночі спочатку кріз ліс, а далі—яругами і штучними захистками, наш перев'язочний відділ прищуливсь, черепахою приплюск на дні глибокої долини на правім березі Дністра, в селі О. Село було визначене тільки на мапі. Більше року воно ввходило до так званої „полоси мертвого простору“, заступало нейтральну смугу між російськими й австрійськими шанцями, не минала його ні одна куля, ні єдиний знаряд з обох ворожих військових таборів, поставлених один проти одного для смертельної боротьби. І од села zostались самі руїни, купи попелу й сміття. На городах, замість сільськогосподарського зілля, густо зеленів дикий катран,

буїно гналась догори м'ясистими цибками само-
сійна цибуля. Не тільки людей,—тварини живої
не було в селі, навіть миші й горобці кудись
змандрували. Сум брав за серце гірше, ніж на
кладовищі.

Такий був О.

Над нами на горі, закриті сірим кам'яним
козирком кручі, сиділи австрійці. Позад нас, та-
кож на горі, в кущах дрібного вишнику й иншої
рослини, сховались чотирі батареї по вісім гар-
мат в кожній. Вже два дні, з раннього ранку до
глукої ночі, тридцять і два залізних демонів плю-
вали на нас з гори довгими червоними язиками
вогню, дихали гарячим повітрям страшних своїх
шости й восьми-дюймових пащек, посилаючи че-
рез наші голови смерть австрійцям. Час до часу
музика смерти зненацька німіла, ми чули неса-
мовитий, повний смертного жалю і одчаю, вереск
незчислимої сили людей: одбувалась атака. А
потім знову обзивались залізні демони.

Течія поранених, невпинна й широка, як під
час великої зливи вода, пливла до нас долиною.
Заповнили ними п'ять величезних шатрів, ге-
сенський намет, почали класти на зеленім кат-
рані городів просто під високою стелею бла-
китного неба, а поранені все прибували й при-
бували. Вже їх налічували більше як п'ять
тисяч.

Лікарі не одпочивали, всі в крові, забруднені
людським мозком. Але все на світі має свої ме-

жі,—і для поранених з розпоротими животами, з вирваними гарячим залізом боками, простріленим мозком, словом з порушеними життєвими осередками тіла, лікарська наука була безсилою.

Мертвяків односили трохи осторонь, клали горілиць на землю, прикриваючи чим можна: полотнищем салдацької палатки, шинелею, або иншою якоюсь шматою,—однаково салдатів і офіцерів. Не було часу панькатись з мертвяками, все одно „мертвії бо сорому не мають“,—п'ять тисяч живих, але скрівавлених, скалічених людей, скорчених муками й болями, вимагали нашої повсякчасної допомоги, вимагали неодступного пеклування про них—дужих. Як на гріх, година несподівано зіпсувалася: то вдарить крапчастий дощ, то нестерпуче припече сонце. На городах, під зеленим катраном, земля роскисла, насичена водою; зробилось справжнє багно, в якому корчилились поранені...

З одчаю я хапавсь за голову, повний жагучого бажання прихилити небо до нещасних, всі їхні болі, всі їхні муки взяти на свої рамена, оповити своїми нервами, перелить у власні жили. І не міг нічого зробити, нічого вигадать: не було робочої сили. Два зводи з нашої команди сиділи в шанцях, рятували поранених з вогню; один звод переправляв криваву течію недобитків до перев'язочного відділу: багато було заклопотаних негайними господарськими справами, справами кухні, обозу, аптеки, ріжноманітного транспорту.

Тільки невеличка жменька з четвертого зводу, чоловік тридцять, могли прислужувати на місці п'ятьом тисячам поранених.

Богобоязливий чернець Коржевецького монастиря, піп Іван, здавалось, також забув про мертвяків. „Батя“ не передихав і не спав уже два дні і дві ночі: чорний, розпатланий, зморений—він безупинно шивендяв по кривавому морі поранених, раз-у-раз нахилявся то на один, то на другий бік, розважав і підбадьорював, кого чим міг. Настав третій день,—такий же кривавий, але соняшний-соняшний, без дощу. Одначе на душі не стало легче—навпаки, підвівсь на ввесь зріст і став перед очима повний жаху, неблаганий як гріх, новий клопіт: мертвяки рішуче нагадали про себе...

Один попліч одного лежали трупи: всуміш офіцери й салдати, австріяки й росіяне, жици й побірники Христа. Дощ і спека зробили своє діло. Сто сім мертвяків—„імена їх Ти, Господи, весі“—лежали чорні, з набряклыми животами, позначені тлетворністю, й нестерпуче затроювали повітря. Іншої ради не було: п'ять тисяч живих, але скрівавлених, муками і болями скорчених людей доводилось кинуть на призволяще, zostавить без догляду ради мертвяків, ради трупів, зловістних в своїй бездушності. Я гукнув: вся решта нашого четвертого зводу, жменька салдатів—чоловіка з тридцять—стали копати яму.

На похорон зібралось не багато. Піп Іван, чорний, розпатланий, стомлений до крайньої можливості, став на край ями, з святими канонами на вустах. Я керував похороном. На салдатів упадав обов'язок знести і покласти трупи на вічний одпочинок. Шпарко метнулись салдати до роботи і... опустили руки. Офіцерів од салдатів, росіян од австріяків, жидів од побірників Христа одріжнить не було можливості. Від першого ж дотику тріскались, як пухирі, розривались на клапті...

— Гей, я вас!... Чого стали? Берись мерщій!

Наказ вплинув, але ту ж хвилю сталось щось незрозуміле, дике, блюзнірське. Салдати якось осатаніли, рішуче засукали рукава... Як дроза посипались в яму шматки м'яса, гамузом, всуміш голови, ноги, руки, тулуби. Все це щедро приперчене міцною лайкою, яку тільки знає людність московської держави. Працюючи, салдати непритомніли, падали, зводились, метушились, ще гірше лаялись, як неприкаяні. Пробував я, пробував і „батьа“ напутити, вгамувати оскаженілих людей, примусить схаменутись, та даремне.

До ями наблизилась сестра, Чебернова; здригнулась:

— Яке величезне страхіття, оця війна!—Затулила носа хусточкою й ринула геть.

Чотирі батареї, по вісім гармат в кожній, однаково напружено плювали на нас з гори червоними язиками вогню, дихали гарячим повітрям

своїх залізних демонів; через наші голови летіли знаряди, виводячи сумну мелодію смерти; під Іван над могилою „ста семи“ вигукував про „вічну пам'ять“ і „життя безконечне“ і дико танцювала в повітрі безсоромно розхрістана лайка, породжена великим одчаєм і глибокою наругою над людською гідністю, вінчаючи надзвичайну працю живих над мертвими. Все це так перемішалось між собою, до такої міри сплелось грішне з праведним, що вже неможна було розібрати, де справжнє, а де фальш, чому молитись і перед чим поклонитись...

Ми справляли похорон.

„Герої“.

До того, як пустить до себе в сусіди полкову учебну команду, ми довго говорили, довго змагались з начальником команди. Говорили і змагались не без підстав: наш перев'язочний відділ запхнули в такий тісний куток села, що віддати комусь чужому хоч одну з наших „халуп“, дозволивши йому оселитись мішма з нами,—виходило однаково, як одірвать шматок хліба від рота голодного. Але й учебній команді нігде було дітись, нігде було переждать, доки весна переборе зіму і стане можливим ночувать просто під високим наметом небесного шатра. Я жив на край кутка, в чепурній халупі, свіжо-побіденій молодую дочкою хазяїна — Настею. На мою ясну кімнату і випав жеребок: я виселився 24-го березня в глиб кутка.

Грали ми в „тісної баби“ зовсім не через брак простору взагалі. Село було велике, халуп лічилося досить. Але виключаючи тісний куток, де оселився перев'язочний відділ з учебною командою, всі халупи запасів штаб дивізії — наше

начальство, оточене всякими прихвостнями так же ясно, як сонце небесне — спутниками. Зміж всієї юрби прихвостнів особливо визначався один-санітарний відділ. Чого він треться-мнеться неодступно біля штабу?—питання, котре неодмінно просилось на язик всякого, хто перший раз спостерігав це дивовижне з'явище.

В таких випадках погляди допитливо обертались на нас: наш перев'язочний відділ завжди стояв коли не поспіль, то ще поперед штабу, за нами—два постійні лазарети дивізії на певних дистанціях. Ми з лазаретами на своїх плечіх і несли всю вагу евакуації поранених в тил під час боїв. А санітарний відділ, розташовуючись постійно в кращих хатах, обмежував свою працю.. найбільше сотнею поранених. Чого-ж він валандається з штабом, оцей відділ?

Ми давним-давно розкусили загадку, та й кожен, хто приглядався ближче, в самий корінь справи, одразу розгадував її. В санітарнім відділі „працювало“ вісім молодих милосердних сестер, одна навіть з світлосяйним титулом; як водиться у всякій організації; в його аптеці густо стояли не тільки сулії з спіртом, а й пляшки з спеціальними напоями. В штабі-ж, крім генерала — начальника дивізії, крутилась юрба всякого офіцерства: ад'ютанти, ординарці, офіцери для особливих доручень. Вони, разом з генералом, складали кумпанію і велику й теплу: вміли не тільки піячить „по самі зав'язки“, а й цінити

красу жіночого тіла, хоч-би й прикритого нагрудником з червоним хрестом.

Тут і край розгадці.

На Благовіщення, 25-го березня, сонечко особливо пригріло, дихнуло справжньою весною. Весна—чарівниця п'янить і туманить голову, сама просить розмаху і спонукає розмахнутись людину. Штаб дивізії разом з санітарним відділом справді розмахнулись; забулькав спирт, полилось вино, гучно хлопнули корки від спеціальних напоїв. Потім того, з'явилась і військова музика...

То-ж то шпарко та весело виграє музика, дзвенять згуки в прозорім повітрі ясного дня і крилами своїми черкаються австрійських шанців. А шанці чорною галюкою звиваються недалеко за дві з-половиною верстви од села. На зустріч згукам звідтіль, з-заавстрійських шанців, знявся наче птах, австрійський літак. Ось уже він над селом, кружляє раз, другий, спускається низче й низче, подає комусь якісь умовні вказівки... А музика все тне, все виграє, заглушає характерний згук пропелера...

— Грр-бах-трр!—Хмара диму і землі здіймається над нашим тісним кутком, величезна верба, вирвана з корінем, несамовито танцює в повітрі. Ще хвилина, пробивши стріху й стелю, верба становиться в найближчій халупі перед піччю, немов з давніх-давен там виросла.

— Бух-ре-ре! — На місці, де стояв наш намет для поранених, валяються розтьопані шмаття полотноща, уривки вірвовок; рядом потрощена на ша-ж аптека...

— Грр-бах-трр! — Селяне місцеві сипнули в-ростіч, хто куди влучить, безпорадно закриваючись іконами. Випадково у нас сидів „герой“ — полковий пан-отець з золотим хрестом на стрічці Св. Юрія. Опинившись під обстрілом, пан-отець шпарко, швидче, ніж можна було сподіватись од його старого віку, підібрав рясу тремтячими руками... Все бігло, все рухалось, все тікало. Один крилатий птах вгорі кружляв спокійно, виправляв вистріли артилерії і сам поливав землю дощем олова з кулемета...

— Гу-у-ре трр! — Свічкою запалала халупа, звідкіль ще вчора виїхав я і в якій сьогодні жила полкова учебна команда. Чотирьох салдатів тяжко приголомшило, — їх одрятував наш фельдшер; од шіснадцяти-ж салдатів учебної команди zostався мотлох, тельбухи і черепи їх повисли далеко на сусідніх вербах. Хазайській дочці Насті, що чепурила і білила халупу, з плечем вирвало руку, смертельно розстрожило обличчя. Двічі щось простогнала і випросталась. Пухом тобі земля, неповинна жертво!

Сонце стало на заході, супокій злинув на село. Гармати заніміли, крилатий птах зник. Штабна кумпанія — джерело всього нещастя — в супроводі милосердних сестер прийшла огля-

нути „воронки“, видовбані знарядями в ґрунті. Сестри защебетали:

— Господи, яка ямища! А ну, обійдіть кругом, скільки ступнів?

— Сорок сім.

— А в глибину?

— Два сажні з аршином.

— Чекайте, ось денце од снаряда... Зважте.

— Сто-три хунти...

На пожарище кумпанія не пішла, там чорніли плями людської крові, могли погано вплинути на „нерви“, напружені й без того несподіваним обстрілом села австрійцями...

Минуло не більше місяця. Проглядаючи свіжі прикази армії, я натрапив на знайомі при-звіща: всі вісім милосердних сестер санітарного відділу дістали медалі Св. Юрія 4-ї степ. „Героїзм“ сестер описано такими словами:

„25-го марта, в селѣ такомъ-то во время обстрѣла 12-ти дм. бомбами, одна изъ нихъ попала въ домъ, гдѣ помѣщалась учебная команда пѣхотнаго полка. Отъ взрыва снаряда хата зава-лилась и начала горѣть. Сестры милосердія, на-ходясь подъ сильнымъ и дѣйствительнымъ артил-лерійскимъ огнемъ противника, проявляя необык-новенное самоотверженіе и мужество, оказывали помощь раненымъ въ чрезвычайно трудной обста-новкѣ“.

Безладдя.

Соловей по весні на калині співав.

Там дівчина водиченьку брала,

І її голосок по долині лунав —

І вона з соловейком співала.

Але різні були їх весінні пісні:

Соловейко співав про кохання;

Дівчинонька лила співи—сльози рясні

Про велике своє безталання...

— Калино люба, свідку єдиний моїх мрій, моїх радощів дівочих: прощай! Соловічку сірий; вдарь, заспівай на останку голосно, могутньо, зачаруй-зупини течію нічки чарівниченьки, оддали схід сонечка ясного. Там, де кінчається ніченьки морок, на першому проміні сонця ясного, там починається моє лихо. Станеться так, соловічку: день, переборений вечером, згасне. Небо окропиться зорями — перлами. Срібна роса на натружену землю спаде. Ти, соловейку, співають на калину прилинеш, як досі літав. Але пісня твоя затремтить—задзвенить самотою. Я, дух притаївши, не вийду впиватися чарами пісні, не сяду я знову отут під калину розчісувати коси шовкові

і ждять—виглядять повороту коханого з війська. Б'ють—гомонять недалеко гармати, військо зближається, де любий мій сокіл воює. Страхом обняті, тікають чужинці з наших країн. Тікають..... і нас забирають з собою.

— Ольго, де ти?

— Я, мамо.

— Небо на сході в кармазин одягається, благословиться на світ білий. Незабаром і сонечко блисне... Ходи, моя доню, до хати. Коні запряжені ждуть—рушаємо в дорогу.

Звелася мерщій, обняла — охопила руками калину рясну та зелену, прикрашену повними китицями білого, непорочного цвіту весни:

— Прощай!

Сполоханий шелестом, соловейко вшух, урвалася пісня. У дівчини в грудях тріпнулося болісно серце, як пташка підбита, потім воно все охолело і камінем впало в якусь безодню страшну, чорну, незміриму.

Вітроньку — вітре! Ти прудкий, вільний, ти хвилюєш море, ти зорі голубиш, не знаєш на білому світоньку впину для себе. Дихни ти з південного теплого краю, приторкнись до дівочих вій, струси з них слізоньки буйні.

Сонце яскраве! Зійди—не барися, полум'ям—жаром своїм весь світ запали: осуши оченята дівочі.

Даремне.

Ольга цілком захлинулась в сльозах. Ідуть селяне то всуміш — валками, то вростіч. Лемент. Зойк... Батько щось каже. Схлипує важко матінка. Смутно і сумно завили на царині пси, піднявши до гори писки,—біду віщують... Ольга нічого того не чує, нічого не бачить: плаче невтішно.

Буває, плине—лине по небу хмаринка. Здається така невеличка, така легкокрила, тендітна. Оком не встигнеш моргнуть, як одразу вона надулась, почорніла. Хлинула злива на землю, ріки повстали з нічого, заграли в бурхливім, безладньому шумі.

Буває, стоїть снігова гора. Тиха, спокійна, вона раз-у-раз підійма й посилає до неба легесенько — ніжні сніжинки з своєї вершини, мов дише. А сонце, упавши на товщу одвічного снігу, виклика на нім блисків і бризок каскади, таночки блакитних скалок незлічимі. Любо поглянуть на гору з долини, особливо тоді, як в долині панує весна. Раптом обвал. Снігом засипало стежки—доріжки; садки потрощило; оселі знесло. Безладдя, руйнація,—око другого чогось не заглядить довкола.

Так і з селом оце сталося. Тихо та мирно селяне жили, працювали, кохались, творили суцільну красу. Війна сколихнула село, зруйнувала достатки, погнала селян, світ за очі. В своїй тежії безпорядній село загубило звичайне обличчя, втратило розум, обернулося в суще безладдя.

Біженці. Втікачі.

Битим шляхом посуває безладдя. Хури вантажені. Клунки. Худоба. Діти. Дорослі. Все поміпалось, сплелось, не держить ні ладу, ні черги. Шлях загатило: не думай ніхто розминутись, роз'їхатись з сущим безладдям: неможна.

Але як на гріх—на зустріч безладдю, туди, де счепились в смертельній борні дві лави завзятого війська, п'яного од запаху крові людської, гонять шалено гармати. Коні прищпорені: гонять як вихор, як змії, люде, коні, гармати—ціль за для всіх їх єдина: встигнуть завчасу побить, подолать, добуть перемогу. Швидче! Буť на шляху перешкоди не може.

— Дорогу! Дорогу!

Мало слова розуміє безладдя. А дівчина Ольга в сльозах безутішних—не чує їх зовсім.

Сталось....

Білії грудоньки коні стоптали, коси шовкові порвали гармати. Од життя молодого лишилась кривавая пляма на битім шляху, та навкруг скам'яніле безладдя стояло...

Л ю д е.

З пошти принесли чергове число газети „Народна Часопись“ *). Другим разом, иншим часом сельський вуйт, Федь Горошина, ту ж хвилю одвернувся б од найпильнішого особистого діла, начхав би на громадські справи, занехаяв службові обов'язки, словом—кинув би печене й варене, десь би примостився в затишнім, спокійнім куточку і доти не випустив би з рук свіжого числа „Народньої Часописі“, доки не прочитав би його од дошки до дошки, мовляв, од першої до останньої літери.

Це з ним траплялось завжди, раз-у-раз, як надходила часопись: одно те, що Федь Горошина давним-давно перестав запиту духа обмежувати, задовольняти вузько-місцевими інтересами рідного села, він мав тверезий, широкий і глибокий розум, цікавився світовими подіями, а головне природній український живчик кидався в нім остільки жваво, що часопись, а надто рідною мо-

*) № 154—1914 р.

вою складена, була для нього необхідна в рівній мірі, як хліб, вода і повітря. А з другого боку, ще й инша причина привертала увагу старого вуйта саме до „Народньої Часописі“. Старий вигодував, викохав трьох синів-соколів, не пожалів горбом запрацьованих коштів, потягся з останнього—оддав синів до науки і вивчив на адвокатів. Виросли у соколів могутні крила, могли б зір досягти золотих, купатись у теплім промінні ясного сонця, якби схотіли. Де там, діти землі лишилися її вірними слугами, не забули того слова, тієї пісні, що промовляла-співала мати, як малих повивала. Заступниками селянства, оборонцями правди, побірниками істини стали сини Федя Горошини, оселившись у Львові. Слава їхня голосно лунає не тільки по селах, з вуст в уста переходячи,—вона потрапляє і на сторінки газет, а найчастіще—заповняє шпальти „Народньої Часописі“. Хто-ж, який батько втримається, щоб мерщій не потішить серця свого, не погріть старого віку доброю славою синів, читаючи вивірену кількома роками часопись? Геть всяке діло!

Так було досі.

Сьогодні читання газети доводилось одікласти. Грім війни стугонів все ближче й ближче. Валка за валкою, мандрували через село втікачі з повойованих країн,—мандрували в супроводі глибокої розпуки на лицах і страшного безладдя в своїй течії. Достоту наполохані мисливцями

звірі. В далені, на схилі землі й неба, здіймались до неба хмари чорного диму і дико танцювали, поліскуючи, багрові язики пожеж. Сумніву не було: щось велике, грізне, неблагане і неминуче, щось більше над людську волю, більше од подій звичайного часу, котилось просто на село, котилось мляво, але безповоротно, з шумом, тріском, з нещастям, сльозами, з смертельною небезпекою. Селяне захвилювались, заметушились, цілком погубили голови. Старому вуйту годі було гаятись, годі баритись, треба було чим дуж, як найшвидче хапатись, поспішати до них, до своїх селян. Нехай „Народна Часопись“ зостається на столі не розгорнутою.

Федь Горошина не зробивсь, а вродивсь вуйтом. Кебетне поводження в ролі ватажка селянського, дотепна розмова, розважна порада, бистра орієнтація в найтрудніші моменти змушували слухатись вуйта, охоче приставать на його постанову. Саме, як Федь Горошина простував до вуйтівської канцелярії, великий розгардіяш творився на селі. Окрім розпанаханих незлічимих утікачів, окрім великих хмар чорного диму, багрових відлисків пожеж в далені на схилі землі і неба, пірш всього додавали куті меду чутки, шибаючи з одного до другого кутка села зловістними птахами. Найсамперед селяне почули, що вороже військо повоювало Крогулець. А повоювавши—пограбувало *).

*) Козаки Терського й Кубанського війська.

ка, майнула вже про Гржималів *). Потім того, твердо й певно заклекотала по селу поголоска, що посуваючись наперед, в глибінь Галичини, вороже військо, військо завойовників, скрізь і завжди одзначає похід свій грабіжництвом, і'валтом і насильством **).

Поспішаючи до канцелярії, старий вуйт бачив перед собою Содом і Гомору. Старе й мале лагодилось тікати. На подвір'ях більш заможних селян вантажилось на вози добро. Вози ломились од великої поклажі. З червоними од злости й одчаю лицами, з скреготом зубовним, селяне немилосердно били миршавих слабосилих шкап, сіпали без ладу віжками, матляли руками,—коні лізли з шкури, розривали на колінях суглоби од великого напруження і... zostавались на місці, не гідні рушити непомірної ваги. А тим часом сем'я безперестанку докладала на воза то горнятко, то кухлятко, або діжечку,—все було потрібне, необхідне, з найдрібнішою мізерією жаль брав проститись. Хто не мав тягла, не мав животини, сам запрягався в голоблі, беручи дрібних дітей на руки. Одна стара вдова обвішала саму себе торбинками, всякими манатками, ріжними глечичками спереду, ззаду й з-обох боків. З опалу вона вихопилась на шлях, але потім сили підупали, коліна зігнулись. Кряжем упала на дорогу, ні звестись, ні рухнутись не гідна.

*) Пограбувала 14 паркова артил. бригада,—прик. VIII армії, 1914 р. № 27.

**) Див. прик. VIII армії, 1914 р. № 63.

Дивлячись на все це, на метушню селян, вуйт, сам того не сподіваючись, пригадав зне-нацька пісню покійниці-матері:

Буде нас, мати,
По горах, по долинах;
Буде нас, мати,
По чужих країнах.

Згадав пісню і почув, що боляче стислось, окипіло кров'ю серце. Розлука з рідним селом... Кинути могилу рідної неньки на поталу чужин-цям...,—закружляли в голові думки, як рій бжіл.

— Лелечко! Матінко! Що це коїться. До чого воно дійдеться? Ми, селяне, мирні, не шкодливі, до війни не причетні. А чужинці—вони-ж такі люде, таке-ж серце мають в грудях, як і ми. Невже знущаються? Грабують? Творять насиль-ство?... Чуткам не велика ціна: схожі на правду, а можуть бути й брехнею... Напути, пречистая Діво!

Назустріч показавсь сільський пан-отець.

— Тікаємо, пане вуйте?

— Пан-отче любий, гірко кидати насижене міс-це, не сила залишить дорогі могили. Та й чут-кам я мало довіряю.

— Вагаюсь і я. Нас не зачеплять.

— Правда, пан-отче. Не зачеплять,—зрадів вуйт, *Вони—також люде.* Дозвольте вдарить у дзвін, скликать громаду на раду.

Метушня вщухла, погамувалась; сльози ви-сохли, пропали. В товаристві з пан-отцем, вуйт—старий вуйт, Федь Горошина,—переконав селян,

що мандрувати, кидати село нема чого, що чужинці—віри християнської, як і вони, селяне; що по людському звичаю і по писаному закону мирні селяне користуються особливим пеклуванням у завойовника, їхня праця, добро їхне вважаються недоторканими. Головне—щоб не забила випадкова куля. Але й од цього єсть рада. Глибока яма в землі з дебілою стелею цілком охороняє од кулі, коли сісти на дно ями і перечекать баталію.

Два дні сходились на раду пан-отець, вуйт і селяне, обмірковували всякі речі, найменші дрібниці, подробиці. Яма-схованка була викопана, приготовлена в кожному дворі. Навіть для худоби приладнаними стояли погребі й льохи. Вночі другого дня австрійське військо, одходячи перед ворожим натиском, опинилось в селі. Як з рогу достатку посіяний, скрізь голубів натовп ландшафтумистів. Нашвидку, похапцем, готувались шанці, будувались оборонні захистки. Одначе по незграбній роботі, по нетвердих кроках легко було догадатись, спостерегти, що військо здеморалізоване, дезорганізоване, що копає воно шанці, будує оборончі захистки тільки для блізіру, для ока, само себе обдурюючи, не вірячи в свою силу, і ладне дременути навіткача, скоро супротивне військо чужинців націлиться на село з першої гармати. Селяне похопились сісти в заготовлені ями-схованки, сподіваючись недовгої баталії

— Рятуйте, людо́чки!

Кричав не своїм голосом пан-отець. Старий вуйт Федь Горощина, поблизу наводив порядок, давав добрий лад життю села. Слід од австрійського війська давним давно прохолов,—по селу гасали на конях чужоземні кавалеристи в чорних волохатих шапках, з червоними дармовісами за плечима.

— Хто в Бога вірує,—рятуйте, людо́чки!—знову зарепетував пан-отець.

Прожогом кинувсь старий вуйт на голос. В покоях пан-отця творилось велике злочинство, творили ті-ж таки чужоземці кавалеристи в чорних волохатих шапках, з червоними дармовісами за спинами. Держачи на поготові в правій руці самопал, а в лівій—гострий ніж, один з кавалеристів по черзі націлявсь цією зброєю то на пан-отця, то на його сем'ю. Тим часом инший кавалерист порпавсь по шухлядах, по скринях, по всяких схованках у покоях пан-отця, раз-за-разом знаходив і клав у свою торбу ріжні речі: годинник, зодяги, гроші, їжу... Третій кавалерист вивів з стайні і взяв на оброть пан-отцевого улюбленого коня. Але одного коня, очевидно, зда-лось йому замало: вхопивсь у покої, метнувся на кухню, здибав молоденьку дівчину—покоївку пан-отця, згріб у свої лапи і, на очіх пан-отця, на очіх всієї сем'ї його, не соромлячись навіть товаришів своїх, повалив нещасну...

— Г'валт! Людо́чки!

— Мовчи, патлатий чорте! Щоб тобі заціпило!

Кавалерист підняв руку з самопалом і зо всього розмаху ударив пан-отця по шії *).

Мбв окропом опекло старого вуйта, немов приском гарячим сипнув хтось на нього.— Поганці! Бузувіри! Що ж це ви робите, що коїте? Схаменіться!

Тремтючими руками вхопив кавалериста за плечі, шарпнув, настільки здужали старі сили .

Федя Горошину судили скорим, польовим судом того-ж таки дня і в його власній халупі. Судили чужоземні офіцери, офіцери-завойовники, нарід з вигляду немов простодушний, навіть приємний. Вуйта питали:

— Визнаєш себе винуватим, що під час стану війни, у помешканні пан-отця, навмисне, вчинив напад на кавалеристів чужоземного війська?

— Обороняв пан-отця, запобігав ганебному злочинству,—одказав вуйт.

— Гуртував розбишацько-січові стрілецькі вагаги супроти чужоземного війська завойовників?

— Не знаю, про віщо кажете.

Підвівсь один з офіцерів, заговорив:

— Панове судді! Під час трусу у вуйта Федя Горошини, що злочинницьким чином підняв руки на кавалеристів нашого війська, знайдено на столі йому-ж адресоване свіже число газети „На-

*) Стверджено прик. VIII армії 27 жовтня р. 1914, № 147, § 1.

родна Часопись“ з одверто злочинним оповіщенням Української Боевої Управи такого змісту:

„Всі існуючі українські стрілецькі організації лучать ся в одну спільну організацію під назвою „Українські Січові стрільці“. В цілі доповнення рядів українських стрільців за-ряджуємо:

В кожній громаді має поствати безпроводочно громадський комітет з 3-х до 5-ти людей. Сей комітет має:

1) Означити безпроводочно льокаль і виложити аркуші для впису добровольців—наскільки они не обняті мобілізаційним наказом ц. і. к. армії.

2) Скликати населення відозвами і покликками відповідною агітацією перед означений льокаль. Відчитати їм залучений маніфест і завізвати їх до впису на листу добровольців.

3) Вибрати потрібне число інструкторів і припоручити їм, щоб безпроводочно приступили до вправ полевої служби.

4) Зладити спис добровольців. Один відпис того опису післати до повітового комітету. Другий відпис післати на адресу Української Боевої Управи, Львів, ул. Мохнацького, ч. 12. Рівночасно подати імена голови і членів комітету і громадських інструкторів.

5) Уважати на се, щоби добровольці впорядкували свої родинні справи і були готові кожної хвили на приказ виступити в дорогу“.

На цім оповіщення кінчається. Беручи на увагу передовсім, що обвинувачена особа—вуйт, себ то офіційальний представник села. Вдруге—не міг він мати особистої злоби на кавалеристів, через те зняв на них руки робом злочинницьким, спонукнутий міркуваннями і цілями політичними. Нарешті, наявність свіжої часописі з злочинним оповіщенням доводить, що вуйт єсть голов-

ний організатор і керівник сокільських розбишацько-січових стрілецьких ватаг супроти нас. За всі наведені провини обвинувачений селяський вуйт Федь Горошина має бути покараний відповідно артикулу 269 кн. XXII і артикулу 1328 (з додатком IX) кн. XXIV військового кодексу.

Офіцер скінчив, сів. Зміж суддів знову хтось обізавсь до вуйта.

— Може, хоч тепер повинишся?

— Не маю в чім винитись.

— Запеклий. *Пустить його нехайно на вітер...*

Федя Горошину тіж таки кавалеристи в волохатих шапках, з червоними дармовісами за плечима, вивели з халуши на город. Звелись три самопали, дзизкнули три кулі. І з них одна кулька, така невеличка, але гаряча-гаряча, впилась старому вуйтові просто в серце.

Над Прутом.

Вже дев'ять місяців, як затихли справжні бої. Одбуваються дрібні сутички між окремими фронтовими заслонами, иноді счепляться „розвідчики“, буває що дня двадцять—сорок поранених, але все це дрібниця, крапля в морі, з'явища не варті уваги, рівняючи до величезної світової боротьби. Перев'язочний відділ позбувся своїх прямих обов'язків, позбувся необхідности шукати за військом, хапач з вогню і рятувати поранених,— обважнів і осівсь над Прутом, як тимчасовий шпиталь.

Шумує Прут, стиснутий Карпатами, шалено скаче з каміня на камінь і розбивається незлічимими бризками, що, граючи на сонці, одсвічують червонуватими кольорами. Впродовж війни Прут бачив всякі січі, страшенні баталії, убрав у води свої багато людської крові—чи-ж не кров людська ото одсвічує в килючих бризках Прута?!

Білокора березка, струнка і ніжна, як коштовна цяцька, окраса і гордощі перев'язочного відділу, — присунулась близенько до Прута, над

самісіньку воду, милується грою бризок кривавих, а сама тремтить... тремтить. Невідомо чого боїться струнка білокора березка: чи бризки криваві, чи та розмова, що саме провадиться біля її корнів, полохають ніжну. Давній пацієнт перев'язочного відділу, офіцер, по своєму звичаю, сидить під березкою, але не Прут його бавить,—інша річ. Радий, що здивався з свіжим чоловіком—новоприбувшим лікарем перев'язочного відділу,—офіцер оповіда йому „історію своєї хвороби“.

— Людина я ще молода, маю всього 23 роки, і чин мій невеликий: поручик. Але подивіться ви на мене: я старий, сивий, згорблений дід! Не світить—не гріє для мене сонце ясне, оця березка прибралась в убрання біле непорочне, розгорнула свої ясні, запашні листочки на тоненьких гілках, як разки доброго намиста,—все це не для мене. Коли дихать тяжко, коли ноги не здужають здержати висхлого на сухарь тіла, тоді не до сонця, не до краси!

Тепер я сам себе питаю иноді: я, чи то не я був дев'ять тому місяців: дужий, бадьорий, веселий, жвавий офіцер. В серці—струни кохання бренять, в грудях — повно завзяття: все здолаю, обізму світ, все переможу! На війну не пішов—полетів ..

Пам'ятаю тихий, погожий ранок: я вів салдатів в атаку. Праворуч, легесенько дихаючи прозорою парою, блискотіло срібне лоно річки в зеленіх берегах. Просто передо мною здіймався ко-

согір, обси́паний краплями роси, ніби дорогими самоцвітами. Десь там, на вершку косогору, сиділи австріяки—ім і готували ми смерть, крадучись тихим, погожим ранком по косогорі. Люде—людям.

Австрійці нас не ждали. Сидючи в окопах, де-хто з них латав роздерті гетри, кілька чоловік читали малесенькі книжечки, очевидячки—молитовники; офіцери ще солодко потягались на своїх солом'яних ліжках в земляних печерках окопів... Цих людей мої люде не закидали—засипали ручними гранатами.

Кажуть, що вовк доти буває сми́рний, доти безпечний і полохливий, доки не почує запаху крови. Щось подібне і з нами сталось: граната за гранатою, розриваючись з страшенною силою, шматували австріяків на дрібні клаптики. Всі забризкані їхнім мозком, облізлені шматками їхнього теплого м'яса, закурені димом гранат,—ми бачили, як корчаться в тяжких муках на смерть поранені вороги... бачили, як несамовито метушаться по зруйнованих окопах живі австріяки, шукаючи порятунку... Що заподіяли мені ці люде? Нічого! Але я кипів до них ненавистю, горів злобою на них, замість душі—сиділа в мені якась чортяка, що прагла крови, прагла яко мога більше винищить подібних до себе... в ім'я ніби-то посправедливості, вищих ідеалів, кращої будучини за для майбутніх людей!

Поняття, що забили нам в голови попи і ріжні „патріоти“, як непреложну істину.

Жменька недобитих австріяків, на чолі з офіцером, вихопилась спеціальними ходами з окопів і ринула навтьоки, одстрілюючись. Ми погнались. Тут і влучила мене одна кулька—невеличка, але пекуча кулька—як раз у коліно. Здоровісенький я,—все розумію, все чую й бачу, а рухатись не можу. Упав—лежу. Нараз чую шум, крики звідти, куди побігли австрійці. Як потім виявилось, до австріяків нагодилась підмога і вони турпили назад моїх людей, розстрілюючи їх в потилицю. Доля нам зрадила, фортуна повернулась лицем до австріяків. Спітнілі, дикі обличчя промайнули повз мене: вихор—не вихор, тільки й на бурю не схоже...

Скрізь по полю мріяли темно-сірі бугрики: лежали трупи. А проміж трупів вештались живі люде: австріяки повертались до свого табору, одбивши наш наскок. Їхній офіцер натрапив на мене; погляди наші зустрілись. Як не був запорошений, потом зашшений австріяк, одначе я одразу впізнав, хто передо мною. Я вже казав, що, не сподіваючись нашого наскоку, австрійські офіцери ще солодко потягались на своїх солом'яних ліжках в земляних печерках окопів, коли ми принесли їм смерть; потім один офіцер з жменькою недобитків вихопивсь з окопа. Це й був він. В руках тримав багнета. Я догадався, що мене чекає....

Багнет пройшов між ребрами з правого боку грудей. Шкіра й м'ясо подались швидко з легесеньким тріском. Але легені якось протівились проти холодної сталі, і пронизуючи їх, вона просто сичала, немов заганялася у мокрий пісок... До землі пришпортнули мене не глибоко: багнет у австрійців далеко куціший од російського...

Попи і взагалі всякі „патріоти“ обдурили нас, замість справжнього—втлющили нам фальшивого векселя. Ну, якими, скажемо, вищими завданнями, якими цілями для будучини можна виправдити нищення людьми — людей?! Гляньте, подивіться на мене: на вік—людина я ще молода, маю всього 23 роки. І чин мій не великий: поручик. Але на вигляд я старий, сивий, згорблений дід. Не світить — не гріє для мене сонце ясне, оця березка прибралась в убрання біле, непорочне, розгорнула свіжі, запашні листочки на тоненьких гілках — батогах, як разки доброго намиста,— все це не для мене.....

Коли дихать важко зіпсутими холодною сталлю легенями, коли ноги не здужають носити висхлого на сухарь тіла, безповоротно викресленого з сторінок справжнього життя, — тоді не до сонця, не до краси природи....

Радикальні засоби.

Марійка Фентераль лагодилась до церкви. Дівка—як рожка повна, як стигла ягода, з личка хоч води напийся. Мати прислужовувала донці, милувалась її вродою, її блискучими очима, чорними косами, високими персями, рівним дівочим станом.

Марійка оперезала червону вовняну запаску округ дівочого стану поверх білої сорочки, наділа кожушок виштукований різнобарвними мережками-визерунками, обула легенькі ходаки до синіх панчошок... Зіронька ясна, та й годі! Навіть у темній гуцульській хаті стало якось веселійше, теплійше од такої чудової прикраси.

Мати зацікавилась, спитала Марійку:

— Хто-ж буде править службу Божу?

— Російський ксьондз, піп,—говорять.

— Помолися, донечко, і за татуся. Господь відає, чи він живий, чи... Вже другий рік, одколи покликано на війну, немає про нього ні слуху—ні вісти...

Чорна туга заглянула в хату, виразно одбилась на лиці у матері. Марійка швидче вийшла,

не бажаючи псувати урочистого святкового настрою, яким була охоплена.

Батько Марійки славивсь не тільки громадським писарем, а й справжнім, щирим уніятим. Не було неділі, не проходило жодного свята без того, щоб він першим не приходив до дому Божого і не виходив з нього—останнім. Марійка раз-у-раз ходила з татом. Кінець-кінцем дівка виросла дуже релігійною, з душею богобоязливою, з серцем чистим, непорочним, одвертим для добра, м'яким і чулим.

Одколи почалась війна, одколи селяський ксьондз подався в мандри, церква стояла замкнена, і Марійка не тільки наситить свої релігійні почуття, не тільки задовольнить свої релігійні поривання,—гаразд помолитись не могла в того часу. Не малось, де і як. Як же вона зраділа, як розцвіла душею й серцем сьогодні, довідавшись про призначену одправу в церкві заходами російського попа. Правда, воно не ксьондз,—думала Марійка,—але... краще попа послухати, ніж не мати нічого. Бог у всіх єдиний,

До церкви поспішало все село. Стежки та доріжки, здавалось, зацвіли буйно-лапатим маком: йшло виключно жіноцтво—виряжене, приbrate, чепурне. З мужчин подекуди траплялись тільки дітлахи та підлітки,—здатних носить зброю мужчин покликано до війська, розлучено з селом, з жінками, дітьми...

Російський піп не правив—плакав. Молитви за воїнство, „на полі брані подвизающеся“, вічна пам'ять небіжчикам, „кров'ю і смертю ствердившим любов до рідного краю“,—мішались з клубками кадильного диму, здійсмались до неба разом з співами-сльозами попа. Здавалось, з кожним словом господнім піп одривав частку своєї душі, скроплював її живою кров'ю серця свого і клав на жертвеник, як офіру Господеві. Офіра була потрібна, необхідна, бо Господь гнівався на людей: про гнів його свідчили ікони, поточені кулями, церковна баня, потрощена гарматами, зруйнована брама і товща кінського гною по-при саму церкву...

Настрій попа передавсь селянам, сколихнув нерви, схопив чулі жіночі душі надзвичайною побожністю. Тим паче, що в кожної з параквіянок був на війні коли не батько, то брат, як не чоловік, то син, коханий. Душа по них боліла і в болях визнавала єдину відраду: єднання з Богом. Марійку била лихоманка релігійного екстазу. Виходячи з церкви, як скінчилась одправа, вона ще шептала:

— Охорони, спаси, заступись, Боженьку... Боже!

На дорозі од церкви жінок перестріли якісь люди з рушницями, з червоними пасочками на лівих руках повище ліктя. Хтось назвав їх військовими поліцаями, одначе ця назва, чужа за для вуха при-Бистрицьких*) гуцулів, нічого жін-

*) Бистриця—ріка в Карпатах.

кам не з'ясовувала. Поводячись грубо, не додержуючи найменшої пристойности, нехтуючи всякі вимоги чемности, ці люде силоміць попроварили всіх жінок до сільської школи, де майоріла корогва з червоним хрестом...

Ніхто нічого не знав, навіщо потрібне тут жіноцтво, чому жінкам не дозволяють піти просто до дому, несучи в серці те святе, побожне почуття, яким серце вщерть наповнилось в церкві.

Марійка тако-ж нічого не знала, а того, щоб росіяне могли вчинити публічний медичний огляд жіноцтва, а надто зразу-ж після служби Божої, не могла навіть припустити в думці. Але це було так. Безпутні з-межи офіцерів і салдатів російської армії де далі—все більше хворіли, заражені венеричними хворобами. Начальство наважилось припинити зло, вирвати лиху годину з корінем, вжити радикальних засобів. І замість того, щоб приборкати розпустників, взялося до жіноцтва.

— Марійка Фентераль! — покликав один з салдатів.

Марійка вступила до школи. Коли-б дівчина вміла пізнавати російські „чини“, вона побачила-б перед собою трьох військових лікарів, двох хвершалів, одного чиновника і кількох санітарів. Але Марійка того не знала, вона просто побачила перед собою юрбу чужих людей. Один з сих людей казав їй роззявить рота. Послухала.

— Розстібни козушок, — звелів далі той таки чоловік.

— Навіщо?—здрігнулась Марійка

Не відповідаючи, чужий чоловік порпавсь уже в неї в пазусі.

— Ну, а тепер лягай на стіл,—почула дівчина. Як обухом ударило в тім'я.

— Боже-ж мій!... Сором!...

Піднята санітарами, дівчина спинилась на операційнім столі горілиць. Чиясь рука шарпнула догори одєжину, хтось розгортав її ноги... Хотіла крикнугь—і не могла одвести гласу, дух якось запнуло. Одначе свідомости не втратила.

Лежачи перед юрбою чужих людей оголена, світючи перед сторонніми очима незайманим дівочим тілом, Марійка спостерегла, що крапля за краплею зникає у неї самоповага, відчула яскраво, що хтось неохайний заліз в її непорочну душу з брудними чобітьми, понівечив і стоптав там усе людське, все хороше, обмастив багном чисті дівочі почуття, обплював Бога в її чулій релігійній душі, що ще так недавно і так сильно трепетала радощами, повна неземного натхнення.

— Здорова. Можеш іти собі.

Марійка пройшла повз чужих людей, вийшла на подвір'я школи. Нікого не бачила, нічого не чула. Голова йшла обертом, огнем горіла, сором пік все тіло, образа людської гідности і дівочої чесности давила, як найважчий тягарь. Здавалось, тисячі голосів на різні лади кричали звідусіль навіженно: Огиджена! Осоромлена! Опаску-

джена! Якими очима тепер глянеш на матір, на світ білий?!

Хиляючись, немов п'яна, Марійка рушила просто до Бистриці...

Мати даремне дожидала з церкви свою дочечку—квітку.